

Світлана ЛОТОЦЬКА

ЕКЗИСТЕНЦІЙНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ НЕВОЛІ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА: ВИТОКИ ФІЛОСОФІЇ ПРОТЕСТУ

У статті з'ясовується психологія творчості Т. Шевченка, простежуються настрої смутку, апатії, нудьги. Переживання неволі розглядається як підстава для формування філософії протесту.

Ключові слова: *психологія творчості, неволя, протест.*

Своєрідність душевних явищ «внутрішнього світу» митця, що виявляється в багатогранному розмаїтті створених ним шедеврів – продуктів творчої натхненної праці, – завжди цікавила не лише психологію творчості як науку, але й літературну критику. У своїх дослідженнях І. Франко, С. Балей, Г. Костельник, Я. Ярема та ін., з'ясовуючи артистичну природу генія, зокрема звернули увагу на вивчення специфічних закономірностей психології творчості Т. Шевченка. Щоправда, підходили вони до цієї проблеми з різних методологічних засад. Так, І. Франко, аналізуючи поетичні твори автора, використовував найновіші на той час досягнення асоціативної експериментальної психології, а С. Балей – психоаналізу. Точну кількість наукових розвідок творчості Т. Шевченка в українському й світовому літературознавстві встановити неможливо. Однак питанню психології літературної творчості поета уваги приділено значно менше, що й визначає актуальність пропонованої статті, завдання якої – простежити екзистенційну пов'язаність неволі й безвілля з формуванням філософії протесту в Шевченковій творчості.

Трактування поетичного доробку Т. Шевченка І. Франком («Із секретів поетичної творчості») цікаве тим, що Іван Якович – як психолог, так і поет. Тобто як митець він подає інтерпретацію «ізсередини» внутрішнього світу Т. Шевченка, а як психолог – Франко визнає, що художня творчість підлягає загальним закономірностям розумової діяльності людини.

Услід за І. Франком до проблеми психології творчості Шевченка звернувся Степан Балей. У своїх працях «З психології творчості Шевченка» (1916 р.) та «Трійця в творчості Шевченка» (1925 р.) він наголошує, що, всупереч поширеному поглядіві, нібито творчість Т. Шевченка за своєю суттю проста і про неї сказано вже все, нам ще важко зрозуміти її сповна. Шевченко, на думку Ст. Балея, належав до особистостей, індивідуальність яких занадто сильно розвинена як на те, щоби вона могла затратити

свою окремішність під тиском зовнішніх впливів, і занадто багата, щоби її відношення до суспільності могло її захопити в цілості.

Аналіз психології літературної творчості Т. Шевченка дає можливість виокремити цілу площину для дослідження, а саме – заглянути у психологію поета-невольника, яким Т. Шевченко був значний період свого життя. П. Білоус відзначає, що «буває, письменника пригнічує якийсь факт, якась подія, що його вразила, чи образила, чи змінила ставлення до чогось або когось, – і це гнітить душу, створює постійний внутрішній дискомфорт, підштовхує «виговоритись», і літературний твір стає формою звільнення від того душевного стану, хоч у реальності може нічого так і не змінитися. Літературна творчість стає спасенним актом, що врівноважує психіку творця»¹. Такий внутрішній дискомфорт переслідував Т. Шевченка майже все життя. А літературна творчість була йому розрадою.

Не випадково в українській мові вживається одним спільним словом «воля» означаються два різні поняття. У першому значенні воля – це свобода, це незалежність людини чи народу від усякого зовнішнього примусу, це вільність від чужого насильства, а в другому значенні воля – це внутрішня психічна здатність людини до певних дій і відповідна внутрішня енергія, потрібна для здійснення власних постанов. Іншими словами, воля в другому розумінні – це здатність перевести власні бажання в життя, у дійсність.

Спільне означення для різних понять вказує у цьому випадку на глибоке їх споріднення. Адже брак свободи обмежує волю. Невольня призводить людину до безвілля, до затертя її власного обличчя, її особистості, неповторної індивідуальності, тобто до деперсоналізації.

Безвілля – це основна проблема однієї з форм неволі – в'язниці, заслання. Це, з одного боку, намагання в'язничної адміністрації не допустити до вияву волі в'язня, а з іншого боку – переживання невольника через неможливість проявити свою волю, страх скотитися до ролі речі, не належати собі. Безвілля людина не живе, а існує, її життя нічого не варте, воно веде до нудьги, до монотонності, безнадії і розпачу. Недаремно найбільші творчі уми вважають монотонію вершиною терпіння, прообразом пекельних мук, чистилищем на землі.

«А малась воля, малась сила», – характеризував коротко, але дуже влучно цей свій стан Т. Шевченко.

Сіра бездушна одноманітність як результат бездіяльності – це для людини дієвої, сповненої кипучою енергією, справжня духовна

¹ Білоус П. В. Психологія літературної творчості: Книга для вчителів та учнів. – Житомир, 2004 – С. 10-11.

смерть, яка виснажує нервову систему і розхитує здоров'я. Постійна загроза духовної, фізичної чи моральної смерті доводить в'язня до безперервної боязні, до страху перед порожнечою, перед можливістю загинути, перед втратою гідності. Цей жах приневолює до протидії, до намагання знайти правдивий сенс життя, до віднайдення внутрішньої свободи духа, яка була б незалежна від насильства, кайданів і ґрат. Саме тому в людей підневільних народжується особлива філософія – філософія в'язня, яка проектується на протест або покору.

Спробуємо проаналізувати психологію творчості (саме як філософію протесту) підневільного Т. Шевченка, який на 34 році життя, – проживши по звільненні з кріпацтва всього 9 літ вільною людиною, – був засуджений на досмертне заслання і який на тому засланні пробув понад десять років. Об'єктом дослідження є Шевченкова поезія, тобто та ділянка його творчості, у якій він проявився найбільш відверто.

У перший півторамісячний період Шевченкового ув'язнення в петроградській цитаделі на творчості молодої, сповненої різних життєвих планів і задумів людини неабияк позначилися гнітюче враження від арешту та пригнічений настрої. У 13 поезіях цього періоду такий настрої домінує. Спадають на думку міркування про смерть. Але автор у своїх поетичних творах не говорить безпосередньо про себе: тут виявляється велике Шевченкове мистецтво малювати свій настрої символічною мовою, зображенням чужого горя, чи навіть всесвітнього болю (образ косаря-смерті, яка, косячи, нікого не минає). У цій поезії з'являється – одночасно із загальним малюнком – думка і про власну смерть:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить...
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне!²

У тих поетичних творах, де поет говорить про свою долю, пригнічений настрої досягає виняткової концентрації. Страшнішими від думки про фізичну смерть для Т. Шевченка є думка про власну «безпожиточність».

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,

– говориться в одному місці («В неволі важко»), а страх перед

² Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 6 т. – Т. 2. – К. : Вид-во Академії Наук України, 1963. – С. 17.

смертю фізичною поступається в іншому творі («Мені однаково») жаху перед духовною смертю:

І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні...³

Тільки в одній поезії цього періоду настроїв дещо розвиднюється, стає нейтральним. Це згадка про Україну, коли Т. Шевченко малює в уяві садок вишневий з хрущами, солов'ями, дівчатами. Можна сказати, що й згодом у неволі тільки тоді виходять ясніші образи, коли поет думками лине в Україну.

Нудьга – це постійний стан для Т. Шевченка. Вона приходить восени, приходить у негоду: коли «небо невмите і заспані хвилі», коли без вітру гнеться, неначе п'яний, очерет.

Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом?⁴
Поет живе з нудьгою:
... немає
Ні же єдиного случаю,
Щоб до ладу було згадать.
Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать, –
Не лізе в голову нічого!
(«В неволі, в самоті»)⁵.

Страшенна нудьга веде поета, з одного боку, до апатії. В одному листі до княжни Репніної Т. Шевченко пише: «Уявіть собі, впродовж мало не трьох років ні одної ідеї, ні одної натхненної думки, проза та проза, або, краще сказати, степ і степ. Так, Варваро Миколаївно: немає тепер у мене ні суму ні радості, є зате мир душевний і спокій моральний аж до риб'ячої холоднокровності. Майбутнє для мене начеб не існує»⁶.

З іншого боку, ця нудьга веде до гострого відчаю. В одному з листів до Гулака-Артемівського Т. Шевченко писав, що інколи така «нудьга схопить – просто, хоч вішайся... так і повіситись нема

³ Там само. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 54.

⁵ Там само. – С. 175.

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 6 т. – Т. 6. – К. : Вид-во Академії Наук України, 1964. – С. 57-58.

на чому... Я признаюся, довго надіявся, та потім і рукою махнув!»⁷

Існує думка, що причиною перерви поетичної творчості може бути забобон, який часто характерний для в'язнів. Коли на людину падають раз-у-раз важкі удари долі, вона перестає вірити в якусь логічну причиновість цього, їй видається, що все залежить від випадку чи від злої долі, від античної «мойри». Шевченкові доля виділила таких ударів чимало. Одні тільки поезії двічі доводили його мало не на край безодні. У нього витворився забобон, що поезії неминуче мусять вести до біди. Цей забобон міг спонукати Т. Шевченка до мовчання. У новорічному листі до кн. Репніної Т. Шевченко пише дослівно: «У нещасті стаєш мимохіть забобонний. Я майже певен тепер того, що не бачити мені ні днів веселих, ні людей серцю любих, ні милого мого краю»⁸. Т. Шевченко вірить у сни, записує їх у своєму щоденнику, а 3 липня 1857 р. згадує виразно, що треба йому глянути в сонник. Поет був у в'язниці, а для її атмосфери і для психології невольника – це типова ситуація, яка дає цілковиту підставу для такої гіпотези, що може пояснити поетову мовчанку. Але Т. Шевченко не був би Т. Шевченком, якби його слово не рвалося у світ. Чим більше він мовчав, тим тяжче ставало усвідомлювати свою безвільність.

Під впливом нудьги, відчаю, думок про смерть перед поетом часто постають «вічні» питання: про сенс життя, про призначення, про істину.

Тоді з'являється розуміння, що може бути щось гірше від неволі:

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
дивитись, плакати, – і мовчать,⁹
(«І виріс я ...»).

А це вже інший Т. Шевченко та інша, з болю народжена філософія – філософія протесту, боротьби. Вона не дає примиритися з неволею і тому робить неволю подвійно важкою, бо, усвідомлюючи себе як особистість, поет вдвічі важче мусить відчувати свою бездіяльність. Але ця філософія одночасно полегшує неволю, бо вона розбиває породжену з монотонності апатію, вона не дає благати про смерть. Вона приневолює шукати вихід з думкою, для якої не страшна неволя, яка дозволить зберегти духовну незалежність, яка не допустить до спустошеного безвілля. Саме в цьому суть Шевченкового «караюсь, мучусь, але не каюсь».

⁷ Там само. – С. 72.

⁸ Там само. – С. 69.

⁹ Там само. – С. 131.

Тут джерело Шевченкової боротьби за можливість писання віршів.

Ну що, здавалося б, слова?
Слова та голос – більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди¹⁰.

Засудили поета саме за писання віршів, писати в неволі йому теж заборонили. Розбити цю заборону, не скоритися їй! – чи ж може бути яскравіший вияв збереження своєї волі, чи може бути якийсь більш переконливий доказ, що неволя у Шевченковому випадку не довела до безвілля, не зробила вона його безужиточним:

А я й байдуже: книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами...
(«Неначе степом чумаки...»)¹¹.

Проблему Шевченкової поетичної творчості на засланні можна розглянути ще й з іншого погляду. Був період, коли поет просто мовчав, коли впродовж багатьох років було написано ним лише по кілька десятків рядків у рік. Хоча деякі дослідження доводять, що в'язниця взагалі сприяє нахилі до поетичної творчості і що цьому внутрішньому примусові підпадають у неволі навіть непоетичні вдачі. Звичайно, цей закон діє посиленою мірою для людей творчо обдарованих¹².

Що ж було із Т. Шевченком? Він стримував себе чи йому не писалось? Поет був свідомий, що він віршами «кує собі кайдани». Справа в тому, що Т. Шевченко міг маскувати свої думки з якихось раціональних міркувань. Однак поезія була виявом його геніальності; він писав не те, що хотів, а те, що не міг у собі втримати, що рвалося з його ества. У віршах приховати своїх думок він не міг. Тому між поетичними текстами до заслання і творами з часів самого заслання ідейної різниці нема, є повна рівнозначність сили Шевченкової поезії.

На волі за свої поетичні твори Т. Шевченко був покараний засланням. Можна припустити, що він тоді ще не зовсім усвідомлював, що його чекає. Але коли писав свої захальвні книжечки уже в неволі, то, мабуть, прекрасно розумів, що іде забороненим шляхом. Це був його внутрішній протест, здолати який Т. Шевченко так і не зміг.

¹⁰ Там само. – С. 105.

¹¹ Там само. – С. 186.

¹² Янів В. Поезія у в'язниці. – Мюнхен : Ліга Українських Політичних В'язнів, 1952.

Після заслання він знову взявся писати вірші, і в цей період знову з'являється та сама нотка, той самий внутрішній примус писати згідно з переживаннями. Тому неважко зрозуміти, що між «Вставайте – кайдани порвіте», «Караюсь, мучуся, але не каюсь» і «Перед гординею його (тобто царя. – С. Л.) не поклоніться» є внутрішній зв'язок. Поет не вмів лукавити ні в житті, ні в поезії. Усвідомлення цього змусило його певною мірою вмовкнути в період 1850 – 1857 років.

Аналізуючи Шевченкову творчість, важко не визнавати її бунтарського значення. Це проявляється у внутрішній потребі писати в поезії правду і тільки правду; у тому, як автор умів змальовувати свій настрій, не говорячи прямо про себе. На основі творів Т. Шевченка можна досліджувати психологію літературної творчості поета-невольника. Не багато є текстів, які можна безпосередньо віднести до психічних переживань поета в неволі, іноді простежуються тільки дрібні натяки у них, але в цих небагатьох віршах дуже багато сказано і всі відтінки тих переживань зафіксовані. Бо були вони криком душі від розпачу, нудьги, вимушеної забобонності, пригнічення власною безпорадністю у перші роки неволі – і до внутрішнього протесту проти всього цього, бунту, який переродився у протест дієвий. Т. Шевченко в умовах сірої одноманітності в'язниці і киргизького пустельного степу зумів зайняти позицію, яка дозволила йому уникнути загрози духовної смерті. Його творчість пом'якшувала його нудьгу й самотність, а боротьба з безвіллям дозволила зберегти рівновагу всупереч усім загрозам, незважаючи на його життя над прірвою.

Светлана Лотоцкая

Экзистенциальное переживание неволи в творчестве

Т. Шевченко: истоки философии протеста

В статье выясняется психология творчества Т. Шевченко, прослеживаются настроения грусти, апатии, скуки. Переживание несвободы рассматривается как основание для формирования философии протеста.

Ключевые слова: психология творчества, неволя, протест.

Svitlana Lototcka

Existential emotional experience of a deprivation of liberty in

T. Shevchenko's works: the origins of a philosophy of revolt

The article deals with the psychology of T. Shevchenko's creativity, the feelings of sadness, apathy, ennui. The emotional experience of a deprivation of liberty is considered as a reason to form a philosophy of revolt.

Key words: psychology of creativity, deprivation of liberty, revolt